

חיבורים זנוחים של בעל 'ספר כף הקטורת'

משה אידל

א. על הגירוש והמשיחיות

ספרות הקבלה בדור הגירוש היא ענפה ומגוונת; תרומות מכריעות להבנתה מצויות במחקרים שנכתבו בשני הדורות האחרונים, כאשר עלתה, בעוצמה רבה, ההשערה בדבר הזיקה המשמעותית בין אופיה של הקבלה בדורות הראשונים לאחר הגירוש ובין המאורע והשלכותיו.¹ אחד הניסוחים הראשונים והמובהקים של הגישה שהתקבלה במחקר בסוגיה זו הוא מאת גרשם שלום, הגורס:

אנחנו מוצאים במשך דור אחד, במשך ארבעים שנה אחרי גירוש ספרד, תסיסה והתעוררות משיחית עמוקה מאד, כמעט כמו לפני התפרצות התנועה השבתאית, והדבר מובן כתגובה בלתי-אמצעית לגירוש ספרד. התקוה האקטואלית והמוחשית לגאולה משיחית-פוליטית-לאומית הריהי מובנת לכל, ואין צורך כלל להתערב על כך. התסיסה הזאת עוררה את תנועות שלמה מולכו והראובני ועוד כמה תנועות אחרות [...] קל להבין, שכל הספרות הדתית של הדור הראשון אחרי גירוש ספרד מלאה ענין זה, כולה תקוה אקטואלית לגאולה קרובה [...] תורת הקבלה הראשונה קיימת ללא שינוי יסודי והעיקר הוא בתעמולה.²

מסגרת מחשבתית זו שימשה את חוקרי המיסטיקה היהודית בשרטוט קווים ראשוניים להבנת התפתחות הקבלה במאה ה"ז.³ אולם דומני, כי נסינות אלה נעשו לפני שנדפס חלק הארי של הטקסטים הקבליים מן הדורות האלה, שכן רובם עדיין

פירוט ההפניות הביבליוגראפיות — בסוף המאמר.

- 1 ראה: שלום, לידיעת; שלום, המקובל; שלום, חקירות; שלום, המגיד; שלום, מבוא; תשבי, משיחיות.
- 2 ראה: שלום, דברים, עמ' 205; שלום, שבתי צבי, עמ' 15; שלום, קבלה, עמ' 71-72; ראה גם: תשבי, הזוהר, עמ' 40 — הכותב על המפנה שהתחולל עקב הגירוש: 'תורת הנסתר של הקבלה, שנודווגה ונתמזגה יותר ויותר עם האפוקליפטיקה היהודית והיתה לפה לכיסופי הגאולה הלאומית, הפכה לעוגן ההצלה הרוחנית של האומה הדוויה'. ראה עוד: בער, עמ' 473. המשותף לאמירות אלה היא ההנחה, כי הגירוש השפיע השפעה עמוקה על העם היהודי כולו. גם הנטייה לראות בתופעות המשיחיות השונות, אשר לדעתי הן לעיתים בלתי קשורות אחת ברעותה, מעין תנועה אחת (ראה: שלום, קבלה, עמ' 71-72) מוקשה היא בעיניי.
- 3 ראה למשל אליאור; דן, לקוטות, עמ' 230-231; תשבי, משיחיות, עמ' 52-53.

גנוזים בכתבי־יד ולא זכו לניתוח ראשוני של תכניהם ומגמותיהם. בהמשך לתפישה שהוצגה במובאה לעיל, גרס ג' שלום כי ר' אברהם בן אליעזר הלוי הוא נציג של דור הגירוש, בשל הנטייה המשיחית המובהקת המאפיינת חלק מיצירתו הקבלית. אכן המשיחיות מצויה בכמה מחיבוריו החשובים, כפי שהיא מצויה בחיבורים קבליים מעטים של בני דורו. אחד מהם, 'ספר כף הקטורת' האנונימי, הוזכר פעמים אחדות על-ידי שלום בהקשר לטיעון של קיום המגמה המשיחית בספרות דור מגורשי ספרד.⁴ למרות ההקף הרב של פירוש זה למזמורי תהלים, והיסודות האסכטולוגיים המעניינים המצויים בו, מיעטו החוקרים של הקבלה בדור הגירוש להזדקק לתוכנו, ולמעשה הזנח החיבור אף בידי חוקרי המשיחיות בתקופה זו.⁵ סממן מובהק להתעלמות זו הוא העדר התייחסות להערה חשובה מאוד של ג' שלום, שהצביע כבר בשנת 1941 על קיומם של קטעים (passages) מכתבים אחרים מאת מחבר זה בכתב-יד בספריית שוקן בירושלים.⁶ אכן בכ"י שוקן, קבלה 10, מצויים חיבורים — ולא רק קטעים — מפרי עטו של בעל 'ספר כף הקטורת', כפי ששלום הציע.

אתאר להלן את תוכן כתב-היד הזה ואצביע על כמה מגמות הכלולות בו. תיאור שלם של ההגות הקבלית של המקובל האנונימי עדיין מצפה למחקר נרחב יותר,⁷ אשר יתבסס לא רק על חיבוריו השונים שנזכיר בהמשך, אלא גם על הכתבים וההגות הקבלית בחיבורים השונים הקשורים ל'ספר המשיב'.⁸ רק אז נוכל להבין טוב יותר את כיוון ההתפתחות של הקבלה בחוג זה. דומני כי בדיקת החיבורים השייכים לאסכולה הקבלית שהחלה את פעילותה לפני הגירוש והמשיכה ליצור גם אחר-כך תסייע בהבנת משקלו של מאורע הגירוש בכל הנוגע לחשיבות היסוד המשיחי.

ב. תוכנו של כ"י שוקן, קבלה 10

יש לציין מלכתחילה, כי מדובר בכ"י החסר במקומות רבים, ונראה שחלק מסויים מן החומר שבו קשה מאוד לקריאה. אתאר כאן את הרכבו של כה"י מבחינת החיבורים שבו.

(א) דף 1א-2ב — חלקים מפירוש לעשר ספירות, השייך למחבר 'ספר כף הקטורת'. לא ברור אם שני הדפים עוקבים זה את זה. החיבור הושפע בברור מהגותו הקבלית

4 על הלוי — ראה: שלום, זרמים, עמ' 247; השווה: אליאור, עמ' 36, שם נזכרים כתבים אפוקליפטיים של בני 'חוגו' של ר' אברהם הלוי, והם אינם ידועים לי ממקור אחר. איזכור 'ספר כף הקטורת' — ראה: שלום, זרמים, עמ' 247-248.

5 ראה: תשבי, משיחיות; והשווה הערה 57 לקמן.

6 ראה: שלום, זרמים, עמ' 408, הערה 7.

7 ראה, לעת עתה: ואידה; אידל, היחס. תיאור כללי של החיבור, המדגיש בעוצמה רבה את היסודות המשיחיים בו — לרעתי מעבר למשקלם היחסי — ראה: שלום, זרמים, עמ' 248-249.

8 ראה: אידל, עיונים, עמ' 195-199.

של ר' יוסף ג'יקטיליה, ולעיתים נראים דברי המקובל האנונימי כמי שעושה פאראפראזה לדרכי מחשבתו של המקובל בן המאה הי"ג,⁹ מתוך הכללה של מושגים האופייניים לו, כגון 'לב המרכבה' (דף ב1), 'השמש העליון' (דף א2), 'נרמו ונרשם למעלה' (דף ב2).

(ב) דף 3א-13 — חלקים, מקוטעים לעיתים, מ'ספר כף הקטורת'. אף המזמורים המעטים שמפורשים כאן אינם לפי הסדר. ניסוחם קרוב מאוד לזה המצוי בכתבי-היד האחרים של 'ספר כף הקטורת'. ההתחלה מקבילה למובאה שהבאנו במקום אחר מספר זה.¹⁰

(ג) דף 14א-28 — 'ספר קצרת הכסף', שהוא פירוש לספר משלי. אין צורך להוכיח את זהות המחבר, כיוון שהוא עצמו מצהיר שהוריד מן השמים את 'ספר כף הקטורת לפי' תהלים וגם את ספר זה הנק' קצרת כסף לפי' משלי שלמה' (כ"י שוקן, דף 21א). בכמה מקומות החומר איננו קריא ונראה שהחיבור אף איננו שלם.

(ד) דף 29א-44 — פירוש לשיר השירים מאת המקובל האנונימי שחיבר את החיבורים הקודמים.

(ה) דף 44ב-49 — 'ענין מזוזה וספר תורה' מאת המקובל האנונימי.

(ו) דף 49ב-55 — 'ענין ששים מסכתות', והוא פירוש על נושאים אחדים שבגמרא. איננו שלם ודפים חסרים גם באמצע.

(ז) דף 56א-65 — פירוש לפיוטי ראש-השנה ויום הכיפורים, שהם, לדעת המחבר, יצירותיו של ר' אלעזר הקליר. לפנינו תופעה מעניינת, שלא מצאתי לה מקבילה בקבלה הספרדית, של פירוש על דרך הקבלה שנעשה בידי מקובל ספרדי לפיוטים שנאמרו על-ידי אשכנזים וצרפתים.¹¹ בפתיחה נאמר: 'בהיותי עני ונראה שגי נהור [...] בשמעני קול [...] בבית כנסיות האשכנזים בר"ה וביום הכיפורים' (כ"י שוקן, דף 56א). מכאן, שהמקובל האנונימי היה עיוור, לפחות בעת שחיבר את הפירוש הנ"ל, ופעל בסביבה שהיו בה כמה בתי-כנסת אשכנזיים.¹²

הכתבים שהשתמרו בכ"י שוקן מלמדים על מגמה של פרשנות מובהקת לחלקים מכתבי הקודש, תלמוד ופיוט; זהו חלק מניסיון, שראשיתו כבר ב'ספר המשיב' — שהוא בחלקו הגדול פירוש לתורה — להבין את המסורת היהודית הבנה קבלית חדשה, בעלת מגמה אסכטולוגית.

9 על השפעת ג'יקטיליה על 'ספר כף הקטורת' — ראה: אידל, עיונים, עמ' 200, ועוד בהמשך, הערה 37. 'ספר שערי אורה' מצוטט בשמו בכ"י שוקן, דף 343; 358. לפחות במקום אחד, דף 363, ניכרת השפעת ספר אחר של ג'יקטיליה, 'ספר גנת אגור'.

10 ראה: אידל, עיונים, עמ' 199-200.

11 דוגמה יוצאת-דופן היא שימושו של ר' דוד בן יהודה החסיד, המתבסס על בית מחרוז של הקליר — ראה: אידל, דמות, עמ' 41 הערה 10.

12 ראה: בורנשטיין.

ג. מקורותיו הקבליים של בעל 'ספר כף הקטורת'

מן הראוי לציין את תרומת החיבורים שבכ"י שוקן לחשיפת מקורותיו הקבליים של המקובל האנונימי. מלבד 'ספר המשיב', שאיננו נזכר כלל אבל הוא מאבני היסוד של עולמם הקבלי של הפירושים שאנו דנים בהם, ו'ספר הזוהר', שנזכר במפורש אבל השפעתו קטנה יחסית, יש שני ספרי קבלה הנזכרים במפורש. האחד הוא ספר 'שערי אורה' לר' יוסף גייקטיליה. השפעתו של חיבור זה, וכנראה גם של חיבור אחר מאת גייקטיליה שלא נדפס, על תפישת הכינויים הקבליים לספירות ולתפישת מבנה עולם המלאכים היא מכרעת.¹³ אף כי השפעה זו ניכרת גם ב'ספר כף הקטורת', הרי בחיבורים שבכ"י שוקן ההשפעה גדולה בהרבה. אולם בעוד שגייקטיליה היה חלק מעולמם הקבלי של מקובלי ספרד, אליהם השתייך המקובל האנונימי, הרי הספר הקבלי השני שנזכר במפורש, 'ספר הקנה', נכתב מחוץ לגבולות ספרד. במקום אחד מוזכר ככה"י הנדון: 'דברי ספר קנה וסיעתו' יחד עם 'ר"ש בן יוחאי וסיעתו', שהמחבר רואה בהם 'דברי ביאור מים חיים שראוים המתים להחיות בהם בדבריהם' (כ"י שוקן, דף 32ב), ואילו במקום אחר הוא מזכיר שוב את הספר הזה בסמיכות לספרות הזוהר (כ"י שוקן, דף 56א). לא ברור לאיזה ספר הכוונה; האם ב'ספר הפליאה' או ב'ספר הקנה', או אולי, בשל השימוש בביטוי 'ספר קנה וסיעתו', מדובר בשניהם. טרם מצאתי השפעה גדולה של ספרי 'הקנה והפליאה', והדבר טעון בדיקה יותר מעמיקה. אולם הדימוי של ספר או ספרים הקשורים לקנה בן קנה טעון הבהרה. למיטב ידיעתי, זהו האיזכור הראשון של חיבורים אלה כיצירה מרכזית, בצד ספרות הזוהר, בספרות הקבלה. תפישת זו עשויה להצביע על קירבה גיאוגרפית של בעל 'ספר כף הקטורת' למקום ששם התחבר 'ספר הקנה והפליאה' שהוא ככל הנראה החלק האירופי של האימפריה העות'מאנית.¹⁴ מצד אחר, העמדת הזוהר ו'ספר הקנה' כספרי היסוד של הקבלה מזכירה תופעה דומה באותו אזור, כמאה וחמישים שנה אחר כך, כאשר שבתי צבי מעיד על עצמו כמי שלמד רק ב'ספר הזוהר' וב'ספר הקנה'.¹⁵ הדמיון בין הערכת שני הקורפוסים הקבליים הללו בדברי המחבר האנונימי ובדברי שבתי צבי הוא מפתיע, אבל לדעתי הוא גם משמעותי כיוון שאנו עוסקים במקובלים שיצרו, ככל הנראה, באותו אזור גיאוגרפי. אין אני בא לטעון, כי המובאות מכ"י שוקן הן שהשפיעו על שבתי צבי; קרוב לודאי שיש רק סבירות קטנה לכך. אולם יתכן שהדעה שהובעה בו היא שזכתה למהלכים באזור העות'מאני ובסופו של דבר היא השפיעה גם על המשיח בן המאה הי"ז.

יש חיבורים קבליים נוספים מן המאה הי"ג אשר רישומם ניכר יפה בחיבורים האנונימיים, כגון 'ספר כתר שם טוב' לר' אברהם מקולוניא או 'סוד האצילות

13 על הדברים הלא-נדפסים של גייקטיליה — ראה: אידל, עולם, עמ' 39-40.

14 על מקום החיבור של ספר 'הפליאה' ו'הקנה' — ראה: קושניר אורון, עמ' 19-1.

15 ראה: שלום, 'שבתי צבי, עמ' 93.

השמאלית' לר' יצחק בן יעקב הכהן. ככלל אפשר לומר, כי דווקא המקובל האנונימי, הנוהג להעתיק מלוא חופניים גם מ'ספר המשיב', נוטה לקבל את תפישות קודמיו ולהעתיקן כלשונן, בעוד שבעל 'ספר המשיב' היה מקובל יצירתי הרבה יותר. בשני מקומות בכה"י שלנו מוזכרת התגלות ספרי הקבלה וקשרה לגאולה. בפירושו לפיוטים נאמר: 'כי בעיתים ובזמנים אשר יתגלו ספרי הקבלה, והנה קרובה ישועתי לבא וצדקתי להגלות [ישעיה נו:א], וכן בעיתים ההם יתגלו אחינו השבטים שהיו בהסתר' (כ"י שוקן, דף 56ב). ואילו ב'פירוש למסכתות' נאמר:

[...] עסיס רמוני שהם ספרים של קבלה ושל רשב"י ע"ה שיתגלו אז' ובאות' אשמרה אשה מספרת עם בעלה והם ספרים רבים אשר יהיו נגלים באותה אשמרה. באות' אשמרה יתעוררו מלחמות גדולות מסוף העולם ועד סופו (כ"י שוקן, דף 51ב).

הזיקה בין גילויים של ספרי קבלה רבים ובין התחלת הגאולה, וביתר דיוק המלחמות המקדימות את הגאולה, ברורה. שוב, תפישה זו מצויה ב'ספר כף הקטורת': 'כי לא יגאלו ישראל עד שישכח מהם חכמות חזוניות מאלה ובעת שירצה להגלות מלכא משיחא יתפרסמו באור מהספרים של המאור הגדול ר' שמעון בן יחאי וסיעתו'.¹⁶ מה משמעו של גילוי זה? לפי המובאה האחרונה, יש זיקה מסוימת בין השכחת החוכמות החיצוניות ובין גילוי הפירוש הנכון של ספרי רשב"י, דהיינו חלקי 'ספר הזוהר'. יתכן, אם כי הדבר איננו נאמר במפורש, שספרי הקבלה הם הם התרופה לנוק שספרי הפילוסופיה גורמים, אשר מעכבים, לפי דעתו המפורשת של המחבר, את בוא הגאולה. אם כן גילוי ספרי הקבלה אינו רק סממן של בוא הגאולה, או בוא המשיח, אלא תנאי המאפשר את בואו. כך כנראה יש להבין את משמעות המובאה מן הפירוש לפיוטים, אשר בהמשכה נאמר:

וכן בעיתים ההם יתגלו אחינו השבטים שהיו בהסתר ויעלו בירושלם וכולם מלומד' מלחמ' איש חרבו על יריכו [שה"ש ג: ח] ע"י חכמת הקבלה הן מעשית והן עיונית. והסוד כי כח יעקב הוא בקול והקול קול יעקב והידיים ידי עשו,¹⁷ שהוא כח הגשמות. אבל כח הרוחניות, שהם מלאכים העליוני' וכן האישי' העליוני' כשהם נקראי' בשם הם פועלי' פעולות גדולות ונוראות ע"י שמות מלכנו ואלהינו ית' ויתע.¹⁸

16 ראה: אידל, עיונים, עמ' 237.

17 בראשית כז: כב. פסוק זה נדרש, בצורה אחרת, ב'ספר כף הקטורת', כ"י פאריס 846, דף 193א; שם מבחין המחבר בין לימוד התורה של ישראל — קול יעקב — ובין הצלחת עשו, הוא עמלק, בלי להדגיש את תפקיד הקבלה המעשית בתהליך זה. גם השווה לפירוש של פסוק זה בבראשית רבה, פיסקה סה, מהד' תיאודור אלבק, עמ' 740 — שם מסמל 'קול יעקב' דווקא חוסר אונים של בני ישראל לעומת 'ידי עשו' השופכות את דמם. עשו כאן הוא אדריאנוס.

18 כ"י שוקן, דף 56ב. וראה: גרוס, עמ' 35 הערה 112.

למעשה, מתוארים השבטים כבעלי קבלה עיונית ומעשית, ובמובלע מסתבר כי הם יהיו מסוגלים לנצח את עשו לא בכוח הזרוע אלא בכוח ידיעת הקבלה המעשית, המבוססת על ידיעת שמות המלאכים. אם נצחון זה קשור לגאולה, וקשה לפקפק בדבר, הרי לקבלה תפקיד נוסף בהחשת הגאולה.

לדעתי יש לקשור את גילוי הביאור של 'ספר הזוהר', שנזכר במובאה מ'ספר כף הקטורת', עם הקבלה העיונית והמעשית הקשורה לגאולה, לפי הפירוש לפיוטים. זאת על סמך הנאמר באחד המקורות המרכזיים של המקובל האנונימי, שבדעותיו אנו עוסקים, כוונתי ל'ספר המשיב'. חיבור זה, שנכתב בדור שלפני הגירוש מספרד, כנראה בקאסטיליה, הוא יצירה מקיפה ביותר העוסקת בקבלה מעשית כגילוי מפי הגבורה ומפי מלאכים עליונים. בפיסקה אחת בחיבור זה נאמר:

ועל מה ששאלת מפני שראית שהחסיד שמעון בני הסתיר דבריו בלשון בכלי ולא בלשון ירושלמי סתום, מפני שהענין היה צריך ככה עד בוא זה הזמן והגיעה העת לגלות בלשון רחב כדי שתוכלו להבינו ואם יתבאר בלשון ההוא, הספר הזה יהיה כמה עמוק שלא תוכלו להבינו, והגיע העת לפתוח מעיני הישועה שניהם הם הב' ספרים האלה ספר העיון וספר המעשה.¹⁹

למדנו, כי לשון הבבלי הינה ממוצע שבין לשון ירושלמי הסתומה ללשון העברית הברורה; אולם סתימותו היחסית של 'ספר הזוהר' תתפרש בדור הגאולה. הרי מקבילה מדויקת למדי לגילוי ביאור 'ספר הזוהר' לפי הנאמר בספר 'כף הקטורת'. הסיפא של דברי 'ספר המשיב' על ספר העיון וספר המעשה מזכירים את הקבלה העיונית והמעשית שהשבטים יהיו בקיאים בהן כאשר הם יתגלו. לפי דברי 'ספר המשיב' במקום אחר, גילוי סודות הזוהר קשורים בעליל בגאולה: 'כי כל ספר הזוהר בזאת המלה [אברהם] וגיליתי לשמעון בני כי הם דברי אלהים חיים וגנוזים עד בוא הזמן והנה עתה הגיע העת לגלותם כי הגיע זמן קץ הימין והגיע זמן כלות קץ הימים הוא זמן קץ הקליפת'. כמה שורות קודם לכן טוען המקובל האנונימי, כי 'כל סודות הספר הזה הנקרא ספר העיון והוא סוד סתרי התורה'.²⁰ סביר להניח, כי המקובל מתכוון לספרו הוא, 'ספר המשיב', הנתפש כאן כמגלה את סתרי התורה והוא אמנם פירוש לתורה — שהוא בעת ובעונה אחת גם פירוש לסתומות שב'ספר הזוהר'. מכאן, שגילוי הסודות שב'ספר הזוהר' נכלל ב'ספר המשיב', אשר באופיו הוא אמנם שילוב של קבלה עיונית ומעשית. כידוע, כולל ספר זה את הדרכים המאגיות

19 ראה: שלום, המגיד, עמ' עז-עח. הזכרת הקבלה העיונית והמעשית רווחת ב'ספר המשיב' ובכתבי בעל 'ספר כף הקטורת'; בהשפעתם משתמש ר' אברהם הלוי במונחים אלה כבר בספרד ובכמה פרטים זהה תפישתו את תוכן המונחים לאלו שבחוג המקובלים שאנו דנים בהם, כגון ברמיון הצבעים. על נושא זה ארחיב במקום אחר, לעת עתה ראה: שלום, חקירות, עמ' 449-450.

20 שני הציטוטים האחרונים — ראה: שלום, המגיד, עמ' קב. וראה לקמן, הערה 32. משחק המילים קץ הימין וקץ הימים מצוי בקבלה בחוג 'ספר הזוהר'.

להשתלט על כוחות הרע, הקליפות, ובאחת הדרכים האלה השתמש, לפי האגדה, ר' יוסף דלה ריינה כדי להחיש את הגאולה.

נמצאנו למדים, כי דברי המקובל האנונימי בעל 'ספר כף הקטורת' ו'קצרת הכסף' מבוססים, לפחות כאשר הם עוסקים בגילוי 'ספר הזוהר' וביאורו, על דברי 'ספר המשיב'. אם 'ספר המשיב' נתחבר, כפי שיש להניח, לפני הגירוש, הרי שלפנינו מסורת מיוחדת על משמעותו האסכטולוגית של גילוי ספרי הזוהר וביאורם: מדובר לא רק על הפצת הקבלה העיונית לפני הגאולה, בבחינת 'ותמלא הארץ דעת' אלא גם בגילוי הצד המאגי הטמון, לדעת המקובלים בחוגו של בעל 'ספר המשיב', בקבלה ובזוהר כחלק מן ההתמודדות שבסוף הימים. הדבר נאמר במפורש בהקדמת המקובל האנונימי לפירושו לפיוטים:

קבלה מעשית וקבלה עיונית. הקבלה מעשית הם השבעות המלאכים ולכן אמור באיכה, ממרום שלח אש בעצמותי וכו' ²¹ שהחליף שמות המלאכי' ואותה חכמה [של] ההשבעות נסתרת בתוך ספרים ישנים נושנים וכן קבלה איש מפי איש ונגנז חכמה זאת לאנשי בעלי מעשה כגון החכמים הראשונים בספרי רשב"י וחיבוריו וכן בדברי הקנא, שהוא קנא בן קנא ובדברי רעיא מהימנא. כי כמה ספרים שהם נסתרים אחרים. והקבלה העיונית בסוד [ע]שר ספירות. ²²

למדנו, כי בספרי הזוהר טמונים סודותיה של הקבלה המעשית, דעה שהמקובל האנונימי ירש אותה מ'ספר המשיב'. כיוון שהמובאה האחרונה מקדימה את המובאה על גילוי ספרי הקבלה שהבאנו לעיל, יש להניח כי אכן יש זיקה בין רשימת הספרים הנ"ל ובין ספרי הקבלה שעתידים להתגלות ופירושה.

מבחינת צורתם הספרותית, כל החיבורים הכלולים בכ"י שוקן 10 הינם פירושים לחלקים השונים של כתבי-הקודש היהודיים, וכך גם 'ספר כף הקטורת'. חלק הארי של 'ספר המשיב' הוא פירוש לתורה, ודומה כאילו המקובל האנונימי שבכתביו אנו עוסקים החליט להמשיך את מלאכת הפרשנות של המסורת היהודית על-פי התפישות הקבליות שהותוו בהתגלויות שב'ספר המשיב'.

כמו ב'ספר המשיב' וב'ספר כף הקטורת', גם הכתבים שבכ"י שוקן מדגישים את

21 איכה א:יג; וראה: איכה רבתי, והשווה גם: כ"י שוקן, דף א62-ב62 — שם תוזר נושא החלפת שמות המלאכים.

22 כ"י שוקן, דף א56. מסתבר כי המקובל האנונימי הבחין בין ספרי רשב"י, דהיינו ספרות הזוהר ובין 'ספר רעיא מהימנא'. הבחנה זו מאוד מעניינת, כיוון שהיא עשויה להיות אחד המקרים הראשונים — אם לא הראשון — המצביע בעליל על הבדל בין חלקי הזוהר השונים. ר' יהודה חייט, בן-דרורו של המקובל האנונימי, שהירבה להשתמש במובאות מ'ספר תיקוני זוהר' — השייך לאותה שיכבה כמו 'ספר רעיא מהימנא' — איננו מודע להבדל התיאוסופי בין חיבורים אלה ובין 'ספר הזוהר'. כך גם מקובל אחר מן המגורשים: ר' יוסף אבן שרגא, המצטט דברי 'ספר תיקוני זוהר' בשם 'מדרש הנעלם'. וראה: תשבי, משיחיות, עמ' 137 והערה 15.

היסוד המשיחי הטמון בכתב־הקודש. אולם בניגוד להצהרות המאפיינות הן את 'ספר המשיב' והן את חיבורי המקובל האנונימי על גילוי ספרי הזוהר וביאורם, אין למצוא ביצירות החוג שאנו דנים בו פירוש משמעותי לסודות 'ספר הזוהר' ואף מקומו של החומר הזוהרי בעולמו הרוחני של החוג מצומצם הוא למדי.²³ דומה כי רק במחצית השנייה של המאה ה־17 החלו המקובלים בארץ־ישראל ובצפון־אפריקה בביאור סודות הזוהר, כל אחד לפי דרכו, אך אף לא אחד מהם הלך בדרך שהותוותה על־ידי חוג 'ספר המשיב'. אפילו מספר הציטוטים מספרות הזוהר בחיבורים הקבליים הנדונים כאן מועט הוא מאוד, ביחס לשפע המובאות המאפיין את היצירה הקבלית מדור הגירוש ולאחריו. אולם עצם ההצהרה על חשיבות ספרות הזוהר, שנוסחה בחוג הזה הן לפני הגירוש והן לאחריו, עשוי ללמד שכנראה כבר לפני הגירוש נוצרה התפישה הרואה בספרות הזוהר חיבורים מרכזיים לעולם הקבלה. ללמדנו, כי תפישת הזיקה שבין גילוי הזוהר וסודותיו ב'ספר המשיב' ובחוגו ובין ימות המשיח יונקת מתהליכים בהתפתחות הקבלה, שהתרחשו זמן מסוים לפני הגירוש. לדעתי, אין לקשור בין עצם מאורע הגירוש ובין הזיקה שבין גילוי הזוהר לתודעה המשיחית הקשורה בגילוי זה.²⁴

ד. המלחמה האסקאטולוגית בכוחות הרע

אחת התפישות הקבליות הבולטת בחוג 'ספר המשיב' היא הצורך במלחמה מתמדת עם כוחות הרע, כתפקידו הדתי של עם ישראל. כך, למשל, נאמר בספר זה: 'סוד גלותכם היה להעביר כח הקליפות והאומר' המושפע' מהם בקו הדין, שכל העולם לא נתיסד אלא בשביל התורה והתורה בשביל ישראל'.²⁵

הגלות מיועדת להעביר את הרע מן העולם, ואילו האומות יידונו אולם כנראה לא ייכרתו מן העולם אלא, כך סביר להניח, יקבלו את דת ישראל. תפישה דומה חוזרת ב'ספר כף הקטורת': 'כי לכך נבנה העולם בדרך חסד מפני כי מאברהם יצאו כמה קליפות ומיצחק יצא קליפי קליפות היה יעקב קו הנקי'.²⁶ אבל לבדו בא דוד והוא קב

23 יתכן שעובדה זו מלמדת, כי כבר לפני 'ספר המשיב' היתה קיימת מסורת הקושרת את המשיחיות עם גילוי סודות הזוהר, מסורת שמוצאה ב'ספר תיקוני זוהר'; ראה: שלום, שבתי צבי, עמ' 14-15. שאלה בפני עצמה היא, האם בעל 'ספר המשיב' ידע את הספרות הזוהרית המאוחרת: 'ספר תיקוני זוהר' ורעיא מהימנא'. וראה בהערה הקודמת.

24 ראה: חייט, בהקדמה, שם ר"י חייט מעיד על מאמציו לאסוף את דברי הזוהר הפזורים, עוד בהיותו בספרד, לפני הגירוש. וראה הערה 22 לעיל; והשווה אל: תשב"י, הזוהר, א, עמ' 40; אליאור, עמ' 37.

25 כ"י ירושלים 8°147, דף 106ב. התפישה של הקבלה כאמצעי למאבק בכוחות הרע יש לה חשיבות ב'ספר המשיב', והיא מקדימה כמה תופעות במאה ה־17. השווה: אליאור, עמ' 45-46.

26 ראה: גייקטיליה, א, עמ' 257 והערה 150; וראה בכ"י שוקן, דף א46-א46ב. גייקטיליה נזכר בשמו בכ"י שוקן, דף א56: 'המקובל ר' יהוסף בן גייקטיליה ז"ל'.

ונקי ומכריע בזכותו ובזכות זרעו ולאבד כל כחות הקליפות עם כח של יעקב.²⁷ כפי שהמקובל מדגיש, העברת כוחות הרע איננה דווקא תפקידו של דוד אלא הוא עושה זאת בכח זרע יעקב. מכאן, שמדובר בייעוד לאומי, המתגשם ביחיד – בדוד – המבטא את הטיהור הנמשך מן הקליפות שדבקו אף באבות האומה. דומה כי רק כאשר נשלם תהליך הטיהור העצמי 'קו ונקי' מתאפשרת פעילות של העברת הקליפות מן העולם. יתכן שעל רקע זה יש לראות את הדברים שב'פירוש לשיר השירים':

מה יפית ומה נעמת אהבה בתענוגים [שה"ש ז:ז]: והודיע כשיהיה המלך, שהוא מלכותו של הק' והוא מלך המשיח, מותר מתוך רהטים הללו [שה"ש ז:ז], שהם כחות הקליפות וכחות חוצה, שהם כמו בריח' ששומרי' שלא יעבור חיל המלך וכשיהיו מותר' למיתה אז מה יפית ומה נעמת אהבה בתענוג' שהיא כנס' ישר' [כ"י שוקן, דף 41ב].

הביטוי 'מותר' למיתה' מתייחס לאפשרות להעביר את הקליפות מן העולם; משמעותו של אקט זה היא, על דרך לשון נופל על לשון, התרת המשיח מכבליו מחד גיסא ואיחודה של כנסת ישראל עם הקב"ה מאידך גיסא. יש להניח, כי משמעות הביטוי 'מותר' למיתה' היא שבני ישראל יהיו רשאים להמית את הקליפות. אם כן הדבר, הרי שיש להבין את דברי המקובל האנונימי, כי לפני זמן מסויים, דהיינו לפני 'שיהיו מותר', אין לנסות להעביר את הקליפות. מכאן, שלפי מובאה דלעיל לא מדובר בתפקיד המתמשך לאורך ההיסטוריה, או הגלות, אלא בפעולה מוגבלת לתקופה המשיחית בלבד. דעה זו איננה בהכרח זהה לנאמר ב'ספר המשיב', שבו הביטוי 'סוג הגלותכם' עשוי להתפרש כרמז לתפקיד הגלות לכל אורכה, כמאפשרת את פעילות ההעברה מן העולם. פירוש זה הוא אפשרי אבל לא הכרחי. אם הכרתת הקליפות קשורה לשינוי מהותן של אומות העולם, הרי אחת הדרכים העיקריות להשגת מטרה זו היא הקבלה המעשית, המוצגת ב'ספר המשיב' ובמידה מסויימת גם בכתבי המקובל האנונימי בעל 'ספר כף הקטורת'. מכל מקום ההצלחה בפעולות מסויימות של קבלה מעשית, כגון הכתיבה העליונה, כאשר הן נעשות לעיני גויים, נתפשת כהשג המוכיח לעיני כל את מהותו וכוחו של הקב"ה.²⁸ דעתו של המקובל האנונימי, כי גילוי ספרי הקבלה הם מסימני הגאולה המתקרבת ואף מכשיר להחשתה מעלה את השאלה, האם אין בהורדת הספרים מלמעלה מעין פעולה משיחית. תשובה לשאלה זו כרוכה בתודעה המשיחית של המקובל. ב'ספר כף הקטורת' הוא גורס:

כי עניין המלחמות של כדרלעומר מלך עילם שהם שמות מלכי יון ובני קדם

27 כ"י פאריס 845, דף 183ב. והשווה לכ"י שוקן, דף 47ב.

28 ראה: אידל, עיונים, עמ' 251, והערה 7.

עילם שהוא קושטטינא רשיעתא כמו שנבא 29 יונתן בן עוזיאל בפסוק ושימחי בת אדום היושבת בארץ ערץ [איכה ד: כא] ולזה הסוד נולד ישמעאל בערלה לנצח כח הערלה והוא כח אדום הרשע 30 ובעיתים ובזמנים ההם יהיו מלחמות חזקות ואז הוא אות וסימן שיכריזו הגאולה בשבעה רקיעים במאמר אברם 31 שירק את חניכיו ילידי ביתו שמונה עשר ושלוש מאות וירדוף עד דן. והנה סוד שלש עשרה מדות ושלוש מאות רמז ב' במאה השלישי באלף הששי יהיו קץ הפלאות. 32

המאה השלישית של האלף השישי משתרעת בין שנת ר' לש'. במאת שנים זו תבוא הגאולה. 33 אחד הסימנים שהמקובל נותן לבוא הגאולה הוא נפילת קושטא בידי התורכים בשנת 1461, הנרמזת על-ידי נצחון ישמעאל על אדום, בעזרת התרגום המפורסם לפסוק שבמגילת איכה. תרגום זה שימש כבר לפני הגירוש סיסמה לציין נצחון האסלאם על הנצרות והשתמשו בו בין היתר גם בעל 'ספר המשיב' 34 ור' אברהם בן אליעזר הלוי, 35 שני מקובלים הקרובים לדעות שב'ספר כף הקטורת'. מעניין לציין כי גירוש ספרד, הנזכר במקומות אחרים ב'ספר כף הקטורת', 36 איננו נכלל בסכמה המשיחית של המקובל. אם 'קץ הפלאות' יבוא לכל המאוחר בשנת ש', הרי שהמקובל כתב את חיבוריו אחרי גירוש ספרד, ומכאן שהיה יכול לקוות כי הגאולה תבוא עוד בימיו. מכאן שסביר להניח, כי גילוי הרובד המשיחי שבכתבי הקודש, המאפיין את כתיבתו, עשוי להיות חלק מפעילות משיחית. מן הראוי להשוות את התפישה המשיחית ב'ספר כף הקטורת' לזו שבאחת האגרות מאת ר' אברהם בן אליעזר הלוי. ב'אגרת סוד הגאולה' הוא כותב:

מיד כשעברו הר' 37 מן האלף ו' התחיל גבריאל להילחם בסמאל בחזקה

- 29 בפועל זה. בהקשר זהה משתמש גם בעל 'ספר המשיב' — ראה: שלום, המגיד, עמ' עח.
 30 השווה לנאמר ב'ספר כף הקטורת' כ"י פאריס 845, דף 223 א — על מות בנו דוד בטרם נימול: 'והנער מת בשביעי ולא זכה בברית ומת בעורלה ולזה הסיבה עלה סמאל שהוא כח הערלה וכחות הערלה לא ינחוהו לעבור [...] אבל ישוב לאחר וכשישוב ויקבל הברית ויכרות הערלה אזי יגיע כל כחות העורלה יכרתו ודוד יתגלגל בו'. על הקשר הקטע — ראה: אידל, היחס, עמ' 86 והערה 70.
 31 הקשר בין גילוי סוד משיחי כלשהו ובין 'אברם' חוזר גם ב'ספר המשיב' — ראה: שלום, המגיד, עמ' קב. דרשה משיחית אחרת על פסוק זה ראה ב'ספר כף הקטורת' כ"י פאריס 846, דף 205 ב.
 32 כ"י פאריס 845, דף 226 ב-227 א. השווה את הביטוי 'קץ הפלאות' לביטוי 'קץ הקליפות', המופיע בהקשר משיחי, לעיל, לפני הערה 20.
 33 השווה לפירוש 'ששים מסכתות', כ"י שוקן דף 351: 'ואם יטרוף האומות ישראל נטרפי ביניהם עד שיגיע ערב בקר אלפים ושלוש מאות ונצדק קודש'. יתכן כי 'שלוש מאות' רומז לשנת ש' אם כי לא ברור כיצד ששת אלפים נרמז בביטוי 'ערב בקר אלפים'.
 34 הספרות בנושא זה — ראה: תשבי, משיחיות, עמ' 67 הערה 205. על השימוש לפני הגירוש — ראה: שלום, המגיד, עמ' עח.
 35 ראה: משרא קטרין, דף ד ע"ב ו'אגרת סוד הגאולה' — במובאה שתצוטט בהמשך.
 36 כ"י פאריס 845, דף 129 ב; 159 ב; 1873 א; 216 ב.
 37 בכ"י אוקספורד 1743 'מאתים'.

ונתחזקו למטה המלחמות בין תוגרמים ועמלקים³⁸ ומלכות יון הרשעה ושנת
 "ג על הר' נפלה אש מן השמים על הצלם שעשו היונים בלהטיהם בימים
 הראשונים ברומה³⁹ זעירתא.⁴⁰

ללמדנו, כי גם מקובל זה מונה את התחלת התהליכים המשיחיים — מלחמת גבריאלי
 בסמאל⁴¹ — כמו בעל 'ספר כף הקטורת' וגם הוא מונה את נפילת קושטא, היא
 'רומא זעירתא', כחלק מתהליך זה.
 אם ראשית תחילת הגאולה היא שנת ר' הרי סיומה, לדברי מקובל זה, הוא שנת
 ש'; ואלו דבריו בנושא זה ב'פירוש לנבואות הילד':

שנת[...]. והרמו בשמו לימי שמחתנו באלף השישי כי בתשלום מראה הערב
 והבקר, שהוא שנת ש' אלף השישי⁴² יכלה נפץ יד עם גרש ותכלינה הצרות
 והמלחמות [...]. שאעפ"י שיגלה המשיח בשנת ר"ץ,⁴³ עדין יהיו מלחמות
 ובלבלים עד שנת ש' [...]. כי לסוף ג' מאות יבא משיח ונשאר עוד עד סוף האלף
 ת"ש שנה.⁴⁴

דומני כי דמיון זה איננו מקרה. הוא נובע, לדעתי, מהשפעת התפישה של ההיסטוריה
 הקדושה השלטת בחוג 'ספר המשיב'. באיגרת סוד הגאולה הביא ר' אברהם הלוי את
 נוסח הסיפור על מעשה ר' יוסף דלה ריינה, שמקורו בחוג 'ספר המשיב'.⁴⁵ ואילו

38 לפי ר' אברהם הלוי, עמלקים הם תושבי אסיה הקטנה, והכוונה ככל הנראה למלכות טרביזונד, שנפלה יחד עם נפילת קושטא. ראה: משרא קטרין, דף ד, ע"ב: 'ולדעתי כי מעת שנכבשה קוסטאנטינו' על ידי המלך הגדול התוגרמי מאז התחילה (!) עת קץ [...]. שאז התחיל השי"ת לעשות נקמה באדום ועמלק [...]. בראשונה מן היונים בקוסטאנטינה וכל ארץ ארמניה וכל קיסרות יון וגם כל שדה העמלקי אשר בארץ טרויא'.
 39 הכוונה בלי ספק לקושטא. על רומי רבתי זעירתא ראה ב'אגרת סוד הגאולה', כ"י אוקספורד 1743, דף 4ב, 255. נפילת הצלם היתה לדעת ר' אברהם הלוי תנאי מוקדם לנפילת העיר ממש. בניגוד לרומי זעירתא, הרי רומי רבתי היא רומא שבאיטליה — ראה: משרא קטרין, דף יז, ע"א.
 40 כ"י אוקספורד 2569, דף 4א; כ"י אוקספורד 1743, דף 51א.
 41 השווה גם: ספר כף הקטורת, כ"י פאריס 845, דף 192ב-193א: 'והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וכאשר יניח ידו וגבר עמלק. זאת מלחמת גבריאלי, שר ישראל עם גבורת סמאל שרו של עמלק ששואב גבורה מצד הפחד ליצחק וגבריאלי שואב מתפארת ליעקב בכח'. לפי הקשר הדברים, שם נזכרים במפורש ישו ושליחיו, ברור כי המלחמה בעמלק הינה מלחמה בנצרות, ומכאן אפשר לשער כי המחבר האנונימי ראה בעצם כתיבת פירוש גילוי של משמעות משיחית אקטואלית לדברי המקרא.
 42 על כך ראה: משרא קטרין, דף יב ע"ב-יג ע"א.
 43 שנת ר"ץ היתה אמנם מועד משיחי חשוב לר' אברהם הלוי — ראה: תשבי, משיחיות, עמ' 133-134; למרות זאת השנה הקובעת לסיום תהליכי הגאולה היא שנת ש'. אברהם הלוי אומר על כך: 'כי בשנת שלש מאות לאלף ששי יבצע השם את כל מעשהו בהר ציון ובירושלם' (משרא קטרין, דף יג ע"א ועוד).
 44 כ"י ירושלים 3935⁸, דף 17ב.
 45 ראה: אידל, עיונים, עמ' 244-250. יש לציין כי מעשה דלה ריינה מובא בהמשך ישיר לציטוט שהבאנו לעיל על נפילת קושטא, דבר המאשש את הסבירות של השפעת תפישה שמקורה ב'ספר המשיב' על דעתו של ר' אברהם בענייני הגאולה.

במקום אחר באיגרת נאמר: 'ואחרי כן יתעוררו שרי קדש להלחם בחזקה עם התנינים הנז' שהם סמאל ואמון מנוא⁴⁶ ושאר התנינים נלויים אליהם'.⁴⁷ תיאור הגאולה כהכנעת סמאל נפוצה באופן יחסי. אולם צירופו של אמון מנוא לנפילת סמאל הוא סממן מובהק לתפישת 'ספר המשיב' ו'ספר כף הקטורת'.⁴⁸ מכאן שסביר מאוד להניח, כי קביעת שנת ר' כהתחלת המאורעות המובילים לגאולה משקפת את השפעת חוג 'ספר המשיב' על ר' אברהם הלוי.

הבה נשווה את דעותיהם של שלושה מקובלים: בעל 'ספר המשיב', מחבר 'ספר כף הקטורת' ור' אברהם הלוי — בדבר המלחמה בכוחות הרע, מלחמה שקשורה לבוא המשיח. ב'ספר המשיב' ובסיפור על ר' יוסף דלה ריינה מלחמה זו מתרחשת כאן, למטה, וגיבוריה הם המקובלים הכותבים את ספרי הקבלה הקשורים ל'ספר המשיב'; כלי הנשק העיקרי הוא שמות האל ושמות המלאכים.⁴⁹ הן לפי דברי 'ספר המשיב' והן לפי מעשה דלה ריינה מדובר באירוע בן הזמן ממש ולא בהתרחשות בעתיד הקרוב או הרחוק.⁵⁰ לפי המובאה שהבאנו לעיל מן ה'פירוש לפיוטים', המלחמה האסכטולוגית תנוהל בידי השבטים 'הנסתרים', והתיאור מלמד על ציפייה לעתיד לבוא, בין אם נאמר שזהו עתיד קרוב או רחוק.⁵¹ מלחמת השבטים תיעשה באותם אמצעים שגם דלה ריינה השתמש בהם, קבלה עיונית וקבלה מעשית, אך ברור שתפקיד הגואל הועבר מבני החוג אל אישים אגדתיים. בתקופה מאוחרת יותר, באיגרת ר' אברהם בן אליעזר הלוי, הועברה המלחמה לשני מישורים אחרים: המישור השמימי, שבו מתנהל המאבק בין מלאכים לכוחות הרע, והמישור ההיסטורי הממשי, שבו נלחמות אומות העולם בינן ובינן עצמן. בולט בהעדרו התפקיד המשיחי האקטיבי של המקובל, המסוגל בכוח ידיעותיו הקבליות לפלס דרך למשיח, נוסח הדעות המצויות בחוג 'ספר המשיב'. לעומת זאת מציע ר' אברהם הלוי דרך פעולה שיש לה זיקה ברורה למלחמות-הקץ: הקמת משמרות ומעמדות, שמטרתן לשכך את המוראות העלוליים להקדים את בוא הגאולה.⁵²

בין הגישה הפעלתנית שב'ספר המשיב' ובין חיבורי המקובל האנונימי בעל 'ספר

46 צמד זה של שדים אופייני ביותר לחוג 'ספר המשיב' — ראה אידל, עיונים, עמ' 246-248; אידל, מקור, עמ' 120-122; ראה גם בכ"י שוקן, דף 49א: 'וביום פקד פקדתי סמאל ואמון מנא וצבא המרום במרום ומלכי האדמ' באדמ'. הזכרת 'התנינים' קשורה לרקע המצרי של השם אמון מנוא. השווה: משרא קטרין, דף טז ע"א, שם נזכרות 'מלחמות התנינים'.

47 כ"י אוקספורד 2569, דף 346.

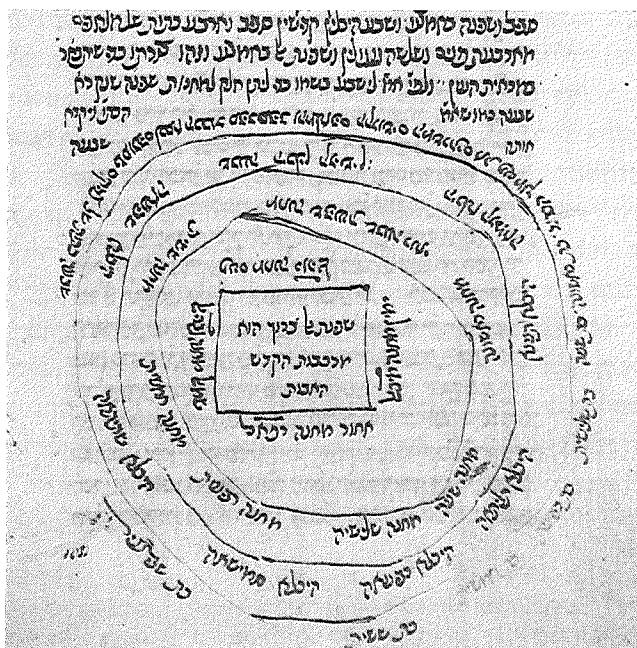
48 ראה: אידל, היחס, עמ' 82-84.

49 ראה: אידל, עיונים, עמ' 245-246.

50 ראה: אידל, דפוטים, עמ' 275-278.

51 יתכן שחיבורי המקובל האנונימי נכתבו מיד לאחר גירוש ספרד. אם כן חישוב הקץ לשנת ש', יתור מארבעים שנה לאחר כתיבת החיבורים, מלמד על משיחיות פחות דרוכה מזו שב'ספר המשיב'. ראה ביחוד בכ"י שוקן, דף 42א, שם מתנגד המקובל האנונימי במפורש לעורר את הגאולה. ראה: אידל, מבוא, עמ' 19.

52 ראה: אידל, משמרות, עמ' 86; 88-89; אידל, מבוא, עמ' 19-20.

קטע מתוך חיבור קבלי, 'טעמי המצוות' לרי' יוסף משושן הבירה, שחובר בספרד בשי' 1300 בקירוב – כתב־יד מספרד, 1470 בקירוב (בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים)

כף הקטורת ור' אברהם בן אליעזר הלוי, חוצץ מאורע הגירוש. אפשר היה לצפות, לפי ההצעה של גרשם שלום שהובאה לעיל, להתעצמות הציפייה המשיחית לאחר הגירוש או לפחות להמשך הגישה הפעלתנית; אולם דומני כי במקום זה אפשר להצביע על מיתון מסויים, וזאת דווקא בחוג המשיחי ביותר שבין המקובלים בדור הגירוש.

דומני כי צירופם של שלושת הנושאים שנידונו לעיל מלמד על הסבירות, כי החיבורים שתיארנו לעיל נכתבו בממלכה העות'מאנית. כבר העירוני במקום אחר, כי 'ספר כף הקטורת' צוטט, כנראה לראשונה, בידי מקובל שהתגורר באחת מערי יוון.⁵³ העובדה שחיבורו של אברהם הלוי, 'ספר משרא קטרין', נדפס באזור זה ושהמקובל המשיחי ביקר שם עשויה להיות קשורה להכרותו עם ההגות הקבלית של 'ספר כף הקטורת'. ולבסוף, השפעתם של ספרי 'הקנה והפליאה', שנכתבו באזור הביזאנטי, עשויה לחזק את ההנחה כי המקובל האנונימי שהה שם.

נסכם אפוא את דיוננו דלעיל, בהשוואה לדעתו של ג' שלום ובית-מדרשו: בעוד שר' אברהם הלוי עסק אמנם בתעמולה משיחית, תוך שימוש ברעיונות שמצא בתוך

53 ראה: אידל, עיונים, עמ' 200.

הגות החוג, שכנראה הכיר אותה כבר בספרד, הרי דומה כי בעל 'ספר כף הקטורת' לא נטה לפעילות תעמולתית. בחיבוריו אמנם ניכרים היטב רישומי הגירוש וטלטוליו אך דומה כי הלהט המשיחי התפוגג בהשוואה ל'ספר המשיב'. בעוד הפעילות שעשויה לסייע בהחשת הגאולה ב'ספר המשיב' ברורה, לא מצאתי פעילות גואלת לא ב'ספר כף הקטורת' ולא בחיבורים שבכ"י שוקן. העדר זה משתלב גם עם הגימה הביקורתית כלפי מעשהו של דלה ריינה, המתבררת מניסוחיו של ר' אברהם הלוי.⁵⁴ דומה, כי אף בחוג המשיחי ביותר שלאחר הגירוש קשה למצוא התעצמות ברורה של היסוד המשיחי,⁵⁵ בהשוואה למה שכבר היה במקורותיו של החוג. עיון בכל כתביו של בעל 'ספר כף הקטורת' ובחיבורי ר' אברהם הלוי עשוי ללמד גם על מהלך אחר בהשוואה ל'ספר המשיב'. בחיבורים מחוג 'ספר המשיב', שנכתבו לפני הגירוש, היסוד החזיוני וההתגלותי מובהק וכמעט כל הכתבים מחוג זה שהגיעו לידינו נכתבו כתוצאה של התגלות, אולם תופעה זו לא זכתה להמשך בחיבורים הנדונים שנכתבו לאחר הגירוש.⁵⁶ בדור זה מתגברת הנטייה הפרשנית דווקא, אף כי הספרות החזיונית המשיכה להתקיים.⁵⁷

54 ראה: דן, סיפור, עמ' שטז.

55 דומני כי ההנחה בדבר התעצמות היצירה המשיחית לאחר הגירוש גרמה ל'הגדלה' ניכרת בחיבורים משיחיים שחוקרים מיחסים לדור שלאחר גירוש ספרד; ראה לעיל הערה 4, וכן: דן, לקטות, עמ' 230-231, הרואה בנבואת הילד ביטוי 'להתפרצות המתח המשיחי בתקופת גירוש ספרד'. והשווה: שלום, מבוא, עמ' 32-34 והערות 108, 117; אידל, מולכו, עמ' 202-203; ריינר, עמ' 257-258. לאחרונה הוכיח תשבי, כי תעודה משיחית חשובה נכתבה לפני הגירוש דווקא — ראה: תשבי, משיחיות, עמ' 88 והערה 274; עמ' 97.

56 השווה הערכה שונה: אליאור, עמ' 48; תשבי, משיחיות, עמ' 52-53.

57 לפחות חלק מספרות זו, חזיונותיו של ר' אשר לעמליין אמנם התרחשו לאחר הגירוש, אבל אין ביניהם ובין הגירוש ולא כלום. ההשפעה הברורה היחידה הניתנת להוכחה בנושא זה היא השפעת קבלתו הנבואית של ר' אברהם אבולעפיה, שהיתה ידועה יפה באיטליה לפני הגירוש. גם האופי של החזיונות — שנעדר בהם היסוד הדמוני האופייני ל'ספר המשיב' — מוכיח כי אין למנות את ר' אשר לעמליין יחד עם מקובלים ספרדים מבין המגורשים; ראה לעומת זאת: תשבי, משיחיות, עמ' 52-53. אעיר כי תשבי מתאר את 'ספר כף הקטורת' כחיבור חזיוני, אבל דווקא בספרי המקובל האנונימי הזה ניכרות יפה העתקות שלמות של דפים מ'ספר המשיב' והן מחיבורים אחרים, תופעה שאינה כל כך אופיינית לספרות מיסטית-חזיונית. וראה לעיל, הערות 9, 26.

הפניות ביבליוגרפיות

- אידל, דמות
אידל, דפוסים — 'דפוסים של פעילות גואלת בימי הביניים', משיחיות ואסכסטולוגיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 253-280.
- אידל, היחס
אידל, מבוא — 'היחס לנצרות בספר המשיב', ציון, מו (תשמ"א), עמ' 77-91.
- , 'מבוא' התנועות המשיחיות בישראל מאת א"ז אשכולי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 9-28.

- אידל, מולכו — , 'שלמה מולכו כמאגיקן', ספונות, סדרה חדשה, ספר שלישי, יח (תשמ"ה), עמ' 193-219.
- אידל, מקור M. Idel, 'The Origin of Alchemy According to Zosimos and a Hebrew Parallel', *Revue des Études Juives*, CXLV (1986), pp. 117-124.
- אידל, משמרות — , 'על משמרות ומשיחיות בירושלם במאות הט"ז-ה"ז', שלם (תשמ"ז), עמ' 83-94.
- אידל, עולם — , 'עולם המלאכים בדמות אדם', מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישיעה תשבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 1-66.
- אידל, עיונים — , 'עיונים בשיטתו של בעל "ספר המשיב"', ספונות, סדרה חדשה, ספר שני, יז (תשמ"ג), עמ' 185-266.
- אליאור R. Elior, 'Messianic Expectations and Spiritualization of Religious Life in the Sixteenth Century', *Revue des Études Juives*, CXLV (1986), pp. 35-49.
- בורנשטיין ל' בורנשטיין, 'האשכנזים באימפריה העות'מאנית במאות הט"ז והי"ז', ממזרח ומערב, א (תשל"ד), עמ' 81-104.
- בער כער י" בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, ירושלים 1965.
- ג'יקטילה יוסף ג'יקטילה, ספר שערי אורה, מהדורת י" בן שלמה, ירושלים 1970.
- גרוס 'עשרת השבטים ומלכות פרסטר ג'והן — שמועות וחיפושים לפני גרוש ספרד ואחריו', פעמים, 48 (תשנ"א), עמ' 5-41.
- דן, לקוטות דן, 'לקוטות למעשה "נבואת הילד"', שלם, א (תשל"ד), עמ' 229-234.
- דן, סיפור דן, 'סיפור רבי יוסף דלה ריינה', ספר צפת, מחקרים ומקורות, ב, ירושלים תשכ"ב, עמ' שיא-שכו.
- ואידה G. Vajda, 'Passages anti-Chrétiens dans [Kaf ha-Qetoret]', *Revue de l'Histoire des Religions*, CXC VII (1980), pp. 45-58.
- חייט יהודה חייט, ספר מנחת יהודה, מנטואה ש"ח.
- משרא קטרין ר' אברהם בן אליעזר הלוי, ספר משרא קטרין, קושטא ר"ע.
- קושניר אורון מ' קושניר אורון, 'ה"פליאה" ו"הקנה" — יסודות הקבלה שבהם', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית ירושלים תשמ"ס.
- ריינר א' ריינר, 'עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל, 1099-1517', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית ירושלים תשמ"ח.
- שלום, דברים ג' שלום, דברים בגו, תל-אביב תשל"ח.
- שלום, המגיד — , 'המגיד של ר' יוסף טאיטאצאק והגילויים המיוחדים לו', ספונות, יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' סט-קיב.
- שלום, המקובל — , 'המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי', קרית ספר, ב (תרפ"ה-תרפ"ו), עמ' 101-141 ; 269-273.
- שלום, זרמים G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1967.
- שלום, חקירות — , 'חקירות חדשות על ר' אברהם בן אליעזר הלוי', קרית ספר, ז (תר"ץ-תרצ"א), עמ' 440-456.
- שלום, לידיעת שלום, לידיעת הקבלה בספרד ערב הגירוש', תרכ"ץ, כד (תשט"ו), עמ' 167-206.
- שלום, מבוא — , מ' בית אריה, 'מאמר משרא קטרין לר' אברהם בן אליעזר הלוי', דברי מבוא מאת ג' שלום, ירושלים ניו-יורק תשל"ח.
- שלום, קבלה — , *Kabbalah*, Jerusalem 1974.
- שלום, שבת צבי — , שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חיי, תל-אביב תשכ"ז.
- תשבי, הזוהר 'תשבי, משנת הזוהר, א, ירושלים תשי"ז.
- תשבי, משיחיות — , משיחיות בדור גירוש ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה.